

УДК 340.12

ЩОДО ПИТАННЯ ПОВАГИ ДО ГІДНОСТІ ЛЮДИНИ, ЇЇ ПРАВ І СВОБОД У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ДЕМОКРАТІВ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Марущак Н.В., к. ю. н.,
доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права
Чернігівський національний технологічний університет

У статті досліджуються ідеї захисту ідеї людської гідності у здобутках українських революційних демократів середини ХІХ – початку ХХ століть.

Ключові слова: людина, свобода, гідність, повага, права.

В статье исследуются идеи защиты человеческого достоинства в произведениях украинских революционных демократов середины ХІХ – начала ХХ веков.

Ключевые слова: человек, свобода, достоинство, уважение, права.

Marushchak N.V. THE ISSUE OF RESPECT FOR HUMAN DIGNITY, THEIR RIGHTS AND FREEDOMS IN THE WORKS OF UKRAINIAN

The article examines the idea of protection of human dignity in the works of Ukrainian revolutionary democrats mid ХІХ – early ХХ centuries.

Key words: human freedom, dignity, respect and rights.

Постановка проблеми. У здобутках російських та українських революційних демократів ХІХ століття захист ідеї людської гідності поєднувався із боротьбою проти кріпацтва, царату, із пропагандою селянської революції, філософським матеріалізмом. Прагнучи вивести етичні норми людської гідності з матеріальної природи людини, вони виходили з необхідності підпорядкування особистого інтересу суспільному. Революційні демократи, за словами О. Герцена, під грубим сіряком селянина бачили людину [1, с. 305]. Їхні нароби пройняті співчуттям, любов'ю до простої людини, трудівника, спрямовані на викриття сваволі, повного безправ'я, характерного для кріпосницького ладу. Цими ідеями пронизаний відомий лист В. Белінського до М. Гоголя. «Почуття гуманності ображається, – писав великий критик, – коли люди не поважають в інших людської гідності, і ще більш ображається і страждає, коли людина в собі не поважає власної гідності» [2, с. 325].

Становлення української демократичної державно-правової думки ґрунтувалося на прогресивній державно-правовій думці Росії, яка вже мала свої певні республікансько-демократичні традиції [3, с. 3]. Цьому сприяв ще й такий історичний факт. Як відомо, наприкінці ХVІІІ століття Правобережна Україна, яка до того перебувала в складі Польщі, була возз'єднана з Лівобережною Україною в межах Росії. Це відіграло величезну роль у прискоренні процесу формування української нації, а отже, і в становленні національної суспільно-політичної думки, української культури й літератури, національної філософії.

Метою статті є аналіз розвитку передових ідей в українській літературі середини ХІХ – початку ХХ століть, основною тенденцією якого був протест проти свавілля кріпосників, боротьба із безправ'ям і пригнобленням людини, за свободу і рівність. На нашу думку, це сприятиме більш глибокому та повному сучасному розумінню понять «гідність», «права і свободи людини», історичного розвитку укра-

їнської національної культури й формуванню національної правосвідомості.

Виклад основного матеріалу. Під впливом суперечностей суспільного розвитку й насамперед із наростанням кризи кріпосницької системи, з одного боку, розвитку передових ідей у російській літературі, основною тенденцією якого був протест проти кріпосництва та царя, свавілля кріпосників, а також під впливом суспільного руху, особливо таємних товариств – з іншого, в Україні, починаючи з кінця ХVІІІ століття, відбувається становлення прогресивної літератури, що було важливим етапом на шляху історичного розвитку української національної культури, формування національної правосвідомості.

Продовжуючи кращі традиції української літератури кінця ХVІІІ й першої половини ХІХ століття, Т. Шевченко поклав початок новій українській літературі. Він був її основоположником і натхненником. З його іменем пов'язане утвердження в українській літературі революційного демократизму, справжньої народності, критичного реалізму, ідеї відкритої та послідовної боротьби проти самодержавства, кріпосництва й національного гноблення як системи царсько-кріпосницького ладу, пропаганди гуманізму й лютої ненависті до ворогів трудового народу, національної свободи українського народу [4, с. 164–173].

Особливо важливою в цьому стосунку є поема «Сон». У ній Т. Шевченко засобами гострого гумору й сарказму затаврував ганьбою наявну при царизмі систему політичного гноблення трудящих, поневолення і придушення народів, систему, коли воля царя та його підручних була всім, а почуття людської гідності, справедливості, правди – нічим [5, с. 254]. Змальовуючи страшну картину безпросвітного життя, рабської праці, злиднів і голоду українського селянства, Т. Шевченко з особливою силою підкреслює, що причиною цього є кріпосний лад, тяжкий гніт з боку «людожерів» і їхніх прислужників –

націоналістів, «паничів», як він називав їх [4, с. 83].

Т. Шевченко не лише показав страждання, злидні та безправ'я кріпосних селян. У простих трудових людях, пригночених кріпосниками й самодержавством, він убачав головну суспільну силу, на якій тримається життя суспільства, у надрах якої формуються найкращі риси людини: моральна чистота, благородство душі, справжній гуманізм, що виявляються насамперед у ненависті до пригночення й пригноблювачів. У повістях «Художник» і «Музикант», а також і в інших своїх творах Т. Шевченко змалював образи талановитих людей, що вийшли із середовища кріпосного селянства. Цим він показав усьому світові, які таланти криються в простих людях, забитих нуждою, темнотою, безправ'ям і «всемогутністю» експлуататорів [6, с. 134].

Отже, Т. Шевченко був серед перших мислителів в Україні, який виклав розуміння моральності права, відповідно до якого природні права людини, право на повагу до гідності в тому числі, не підвладні свавіллю держави, а закони, що обґрунтовують і закріплюють свавілля, експлуатацію, гноблення, не можуть вважатися правовими.

Революційна поезія й активна суспільно-політична діяльність Т. Шевченка відіграли видатну роль у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, у розвитку революційно-демократичного руху в Україні загалом. Глибока криза кріпосницької системи в Росії, особливо в 40–50 роках XIX ст., укриваючи класові суперечності, стимулювала зростання селянського руху й викликала серед передової інтелігенції країни активізацію антикріпосницьких та антицаристських настроїв, виникнення й розвиток антикріпосницьких і антицаристських теорій, що відбивали тією чи іншою мірою боротьбу селянських мас за своє соціальне визволення, появу таємних товариств і розвиток революційно-демократичної ідеології. Під впливом цих обставин у січні 1846 р. в Києві виникає Кирило-Мефодіївське товариство.

Склад товариства був неоднорідним як у соціальному стосунку, так і за переконаннями його учасників. Ідейні й політичні погляди його учасників із самого початку різнилися між собою. Так, наприклад, погляди П. Куліша і його прибічників були ліберально-націоналістичними, погляди Т. Шевченка і його однодумців – революційно-демократичними. П. Куліш і М. Костомаров дотримувались мирних реформістських методів боротьби проти існуючих порядків, Т. Шевченко був рішучим прибічником масового селянського руху. Це й зумовило появу в товаристві двох протилежних один одному політичних напрямів, гострої ідеологічної боротьби між ними.

Незважаючи на те що революційно-демократичний напрям у Кирило-Мефодіївському товаристві на чолі з Т. Шевченком становив меншість, вплив його революційних ідей був величезним. Сам М. Костомаров у своїй автобіографії зазначав: «Коли я повідомив Шевченка про існування братства, він одразу ж вивенка готовність пристати до нього, але поставився до його ідей з великим

запалом і крайньою нетерпимістю, що стало вже тоді приводом до багатьох суперечок між мною і Шевченком. Він прочитав мені деякі з недрукованих своїх творів, від яких я був у цілковитому захопленні. Особливе враження справив на мене «Сон», ненадрукована (тоді) антицензурна поема Шевченка. Я читав і перечитував її всю ніч і був у повному захваті» [7, с. 371].

Незважаючи на наявні розбіжності, Кирило-Мефодіївське товариство вороже ставилось до самодержавства, що пригноблювало Україну, і ставило питання про визволення її від гніту, вільний розвиток української мови та української культури. Товариство засуджувало кріпосне право, поневолення людей, вимагало рівності станів і вважало, що цього можна досягти шляхом поширення освіти серед поміщиків. Боротьбу за визволення України товариство пов'язувало з визволенням з-під гніту царизму слов'янських народів і створенням слов'янської федерації. Виходячи з ідей панславізму, воно розробило модель суспільства, що базується на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства.

Ці завдання й цілі товариства знайшли своє філософсько-теоретичне обґрунтування в програмних документах: програмі, статуті, правилах, у «Законі божому» (або «Книзі буття українського народу»). Із цих документів видно релігійно-ідеалістичне уявлення більшості членів товариства про закономірності суспільного розвитку. Так, походження соціальної та національної нерівності розглядалося ними як результат виключно тільки зовнішнього впливу. Слов'яни, проголошується в «Законі божому», до прийняття християнства не мали ні царів, ні панів і всі були рівні, і прийняли королів та панів від німців, і ці «... царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші або їм нужніші, і назвали їх панами, а других людей поробили їх невільниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, нещастя і незгода» [8].

Розвиток суспільства в «Законі божому» зображується як розквіт одних і занепад інших народів. Приходив у занепад той народ, який «обзаводився» вельможами та панами, породжуючи нерівність і несправедливість. А ті народи, де утверджувалась і зберігалась істинна віра в бога, жили в умовах рівності й свободи, досягали розквіту. Усі нещастя в житті народів виникали тому, що вони забули бога. Боротьба між народами – це боротьба за богів. Головне – це прищепити всім християнську любов з її вимогою «люби ближнього свого», і тоді буде добро між людьми. Без християнської віри й любові не може бути свободи [8].

На документи Кирило-Мефодіївського товариства помітний вплив справили ідеї християнського соціалізму, які широко пропагувалися в той час на Заході. Окремі положення програмних документів товариства мають багато спільного з концепцією християнського соціалізму. Кирило-мефодіївці вважали сучасне їм суспільство з його соціальними й національними суперечностями, гнітом і експлуатацією, боротьбою за владу та наживою

несумісним зі принципами християнства і як таке, що суперечить людській природі.

Істотним пунктом програми товариства була вимога повернення до «істинного» первісного християнства, у якому більшість кирило-мефодіївців убачали найбільш повне та яскраве втілення ідеалів добра, справедливості, людської гідності. Тому-то ідеал справедливого суспільного устрою вони вбачали в життєвому укладі давніх слов'янських племен, де нібито не було ні царів, ні панів, усі були рівні й вільні... І жили вони братством. І були в них вибрані старшини, і ті старшини були всі слугами, бо, мовляв, Господь так сказав: «Хто хоче бути першим, повинен бути всім слугою» [8].

Релігійно-ідеалістичні погляди на причини й закономірності суспільного розвитку більшості членів товариства, біблійне пояснення історії людського суспільства, вплив ідей «християнського соціалізму» не применшує загалом прогресивного характеру та важливого політичного значення основної спрямованості програмних документів товариства, бо головна ідея цих документів усе-таки зводилася до визнання необхідності ліквідації кріпосництва й вимоги рівності станів. Негативне ставлення до кріпосного права було центральним пунктом, що об'єднував усіх членів товариства в одну організацію. У «Головних правилах» товариства зазначалося, що воно «дбатиме заздалегідь про викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів» [9].

Згідно з програмою, товариство намагалося шляхом поширення ідей свободи, основаних на християнському вченні й народному праві, об'єднати слов'ян в одній федеративній державі, усіма засобами підірвати несправедливі права аристократії, добитися рівності за допомогою покірливості та миролюбства. Статутом товариства передбачалося духовне й політичне об'єднання слов'ян, збереження самостійності кожного слов'янського племені в межах федерації, установа народного правління та дотримання повної рівності співгромадян, незалежно від їх християнських віросповідань і стану. Правління, законодавство, право власності й освіти в усіх слов'ян мали ґрунтуватися на християнській релігії [9].

Значення документів товариства, незважаючи на наявні в них слабкості й непослідовність, величезне. Ці документи свідчать про те, що товариство являло собою політичну організацію, ставило перед собою політичні завдання та вже самим фактом існування підтверджувало активізацію суспільно-політичного й визвольного руху в Україні, особливо в таких центрах, як Київ і Харків [4, с. 189–193]. У науковій та навчальній літературі їх сутність формулюється так: 1) критичне ставлення до самодержавного устрою Росії; 2) вимога скасування кріпосного права; 3) юридичне закріплення рівності, скасування смертної кари й тілесних покарань, свобода торгівлі, совісті; 4) освіта народу; 5) установа демократичного режиму і створення загальнослов'янської федерації з широкою політичною автономією об'єднаних народів;

6) реформістські методи зміни суспільного ладу [10, с. 140–145].

Друга половина XIX ст. характеризується поглядами на права та свободи людини й людську гідність таких українських учених і мислителів-демократів, як М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка та інших.

Питання держави і права у творчості М. Драгоманова посідали одне з важливих місць. М. Драгоманов уважав, що демократизація права загалом призведе до розширення політичних свобод, тобто до розширення необхідних форм легальної боротьби, що посідає не останнє місце в питаннях політичної перебудови суспільства, отже, перебудова на засадах політичних свобод – це важливе завдання політичної боротьби. За М. Драгомановим, політична боротьба – це боротьба передусім за права, закони, які надали б усім людям рівні й широкі особисті та громадянські свободи. Вирішення питання про політичні права і свободи – це не тільки необхідна умова життя суспільства, стверджував М. Драгоманов, але насамперед невід'ємна частина гідності людини [3, с. 96]. На особливу увагу заслуговують ідеї М. Драгоманова, висловлені ним у «Проекті оснований устава українського общества «Вольный союз» – «Вільна спілка»». Саме в цьому документі основною метою «Вільної спілки» й, на нашу думку, основною метою українського суспільства М. Драгоманов називає права людини та громадянина як необхідну умову особистої гідності й розвитку [11, с. 17].

Традиції Т. Шевченка та М. Драгоманова у вітчизняній політико-правовій думці продовжував видатний мислитель і громадський діяч, письменник І. Франко. Як і його попередники, він відводив важливу роль у майбутньому суспільстві правам і свободам людини, підкреслюючи, що повага до людини, її кровних інтересів, її природних, невідчужуваних прав – перший принцип суспільного життя, основа його успішного розвитку. Водночас питання гармонійного поєднання свободи особи та свободи суспільства І. Франко вирішував під впливом марксистських ідей. «Особа не стане жертвою колективу, оскільки громада – ті самі особи, яким необхідна згода не в особистих, а в загальних, суспільних справах» [12, с. 317–318]. І. Франко вважав, що справжньої свободи особи можна досягнути шляхом узгодження волі окремої особи з інтересами та волею колективу. На його думку, абсолютної, нічим не обмеженої свободи особи й «абсолютної рівності для всіх» ніде не було і бути не може. Існує свобода відносна, тобто в певних межах. Вільні дії особи не повинні спричиняти шкоду суспільству, бути свавіллям стосовно нього, інших осіб. Мислитель допускав існування нерівності між людьми, яка полягає у відмінності здібностей, і вважав можливим використовувати цю нерівність з метою перебудови суспільства [13, с. 377–400].

Багато уваги проблемам прав людини приділяла українська поетеса і громадська діячка Леся Українка (Лариса Петрівна Косач). Для неї свобода особи – широкомасштабне суспільне явище, яке не може бути реалізоване без економічної й політичної свободи.

На її думку, сама наявність закріплених у правових актах політичних та інших прав особистості ще не дає підстав твердити, що вони можуть бути вільно реалізовані, якщо цьому не сприяє держава. Свої природні права, серед яких головними є права на життя і свободу, повагу до гідності, людина повинна боронити всякими засобами й навіть «збройною рукою» [10, с. 142].

Леся Українка в низці своїх творів оспівує людську гідність, вірність, незважаючи на найжорстокіші випробування, зображує простих людей із відчуттям власної гідності, основною рисою моралі яких є любов до ближнього, самопожертва, героїзм, відвага.

Як слушно зазначив І. Драч, «в історії українського народу немає іншого імені, окрім, звичайно, Тараса Шевченка, яке б з такою безсумнівною силою прометеївської гідності, з такою майже нелюдською болісною чистотою сконцентрувало в собі всенародну думку про гордливу зневагу до всіляких кайданів і бойовий заклик до честі і непримиренності» [11, с. 199].

Висновки. Отже, у творах українських демократів середини ХІХ – початку ХХ ст. людська гідність асоціюється з вільною особистістю, здатною до самопожертви, готовою відстоювати свої права та захищати нужденних.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Герцен А.И. Русский народ и социализм : письмо к Ж. Мишле [Ницца, 1851 г.] / А.И. Герцен ; пер. с фр. // О социализме : избранное. – М., 1974. – С. 264–312.

2. Белинский В.Г. Взгляд на русскую литературу 1847 года : статья вторая / В.Г. Белинский // Полн. собр. соч. :

в 13 т. – М., 1956. – Т. 10 : Статьи и рецензии. – 1956. – С. 315–359.

3. Сокурено В.Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий) / В.Г. Сокурено. – Львов : Издательство Львовского университета, 1966. – 265 с.

4. Шевченко Т.Г. Сон / Т.Г. Шевченко // Шевченко Т.Г. Твори : у 5 т. / Т.Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1978. – Т. 2. – 1978. – 368 с.

5. Назаренко І.Д. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т.Г. Шевченка / І.Д. Назаренко. – 2-е вид., доп. – К. : Держлітвидав УРСР, 1964. – 400 с.

6. Шевченко Т.Г. Художник / Т.Г. Шевченко // Шевченко Т.Г. Твори : у 5 т. / Т.Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1978. – Т. 4. – 1978. – 416 с.

7. Т.Г. Шевченко в документах і матеріалах. – К. : Держполітвидав, 1950. – 516 с.

8. Книга бытия украинского народа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://narodna.prawda.com.ua/history/4f4571cb24fb6/>.

9. Устав Славянского общества св. Кирилла и Мефодия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua-kobzar.livejournal.com/236442.html>.

10. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики) / Н.Г. Шукліна. – К. : Центр наукової літератури, 2005. – 424 с.

11. Проект основ статуту українського товариства «Вільна спілка» – «Вольний союз» // Драгоманівський збірник : «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / за ред. Т.Г. Андрусика. – Львів : Світ, 1996. – 256 с.

12. Франко І.Я. Мысли об эволюции в истории человечества : избранные общественно-политические и философские произведения украинских революционных демократов XIX века / И.Я. Франко. – М. : Государственное изд-во политической литературы, 1955. – 688 с.

13. Франко І.Я. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм уваги над пасторським посланієм Митрополита А. Шептицького «О квестії соціальній» / І.Я. Франко // Франко І.Я. Зібрання творів : у 50 т. / І.Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – 1986. – 576 с.

14. Правда іскра Прометея : літ.- крит. ст. про Леся Українку : книга для вчителя / упоряд. О.Ф. Ставицький. – К. : Рад. шк., 1989. – 223 с.